

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ РЕФЛЕКСИЯСЫ

Қоғамның экономикалық деңгейін көтеру үшін білім аясында зерттеу жүргізу керек, білімнің даму жолдарын жобалау керек. Білім беру философиясы заманауи ғылымда педагогика, қоғамтану, тарих және психология пәндері аясында жүргізілген зерттеулерге байланысты болу керек.

Білім беру – имманенттік философия принципі. «Ойлау дегеніміз – білім алуға ұмтылу» (Гегель), сондықтан философия білім алу мәселелеріне үлкен көңіл аударады. Неміс классиктері Гердер, Кант, Шлейермахер, Гегель, Гумбольдттар және XIX – XX ғасырлардағы Ф. Ницше, Д. Дьюи, М. Шелер, К. Ясперс, Т. Адорно, Ю. Хабермас, М. Бубер, Г. Гадамер т.б. білім беру философиясы жайлы көптеген тұжырымдамалар қалдырып, тұлғаның білім алуға деген құқықтарының негізін қалаған.

Білім берудегі қиындықтар олардың философиялық анализ жасау арқылы себептерін анықтап және шешу жолдарын талап етті. XX ғасырдың соңында білім беру жүйесі үлкен өркениеттік даму қиындықтарын басынан кешті. Бұл қиындықтар тарихи өзгерістерімен байланысты. Олар: әлемдік социализм жүйесінің құлдырауы, І, ІІ дүниежүзілік соғыс, әлемнің тоталитарлық жүйеден демократиялық жүйеге ауысуы, нарықтық экономиканың дамуы және қоғамдағы еркіндіктің бет алуы. Ақпараттық технологиялардың дамуы кітап мәдениетін экранға ауыстырды. Осының бәрін Мамардашвили XX ғасырдағы «антропологиялық катастрофа» деп.

XX ғасырдың ортасындағы мәдениеттің көпшілікке таралуы қоғамдағы әкеуіктер мен кара буындыларды бір деңгейге теңестірді, ханыстық революциясы адамдардың арасындағы шектеулерді бұзды, ал популисттік революциясы патша мен халықтың арасын жақындатты. Оған қоса Бодрийяр мұндай құбылыс адамдардың рухани байлықтарының деңгейін төмендететіндігін айтты. К.Ясперс өзінің «Духовная ситуация времени» (1931) атты кітабында қоғамның ыдырап кеткендігі жайлы жазды. Осының бәрі білім беру жүйесіне кері әсерін тигізді. «Білім беру органңы деңгейге жақындап, рухани құндылық

құлдырап, кез – келген білім аясы төмендеді» деп К. Ясперс жазған [1, с. 359].

Білім беру философиясы ғылыми сала ретінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап АҚШ, Ұлыбритания, Германияда, ал XX ғ. соңында бұрынғы совет үкіметі елдерінде дами бастады. Қазақстанда білім философиясы ғылыми сала ретінде XX ғасырдың 90- жылдарында дами бастады. Білім беру философиясының керектігі жайлы «Вопросы философии» және «Педагогика» журналдарында жазылды.

Білім беру философиясы мағынасы педагогикамен теңестіріледі. Қазіргі таңда педагогика мен бірте білім беру философиясы заманауи білім мәселелерін шешеді.

Бүгінгі таңда білім беру философиясында белгілі бір дәрежесі жоқ. Ол білім берудің философиялық, ғылыми және зерттелмеген мәселелерді де қарастырады. Қазір білім беру философиясының не екенін түсінуіміз керек және ол қалай пайда болды? Яғни білім беру философиясының табиғаты мен мақсаттарын анықтайық. Зерттеудің тақырыбы мен бағытын анықтайтын алғашқы түсініктер білім беру философиясына тән. Бұл түсінік өзінің логикалық құраматында «философия» және «білім беруге» анықтама береді. Философия білім беру арқылы қарастырылады. Енді бізге білім беру аясын философиялық тұрғыда қарастырумыз керек. Тарих, дінтану, экономика, тіл, техника және т.б. ғылымдардың өзінің философиясы бар және білім беру философиясы сияқты қоғамдық философияның ішіне кіреді. Білім беру философиясы адамға білімнің, ғылымның неге керектігін және неден басталғанын түсіндіреді.

Білім беру философиясы білім берудің онтологиясын, логикасын, аксиологиясын, мәдениетін, әдісін және идеологиясын қарастырады.

Білім беру философиясының басты міндеттерінің бірі ол білім берудің құрамдық негізін қалау. Білім беру философиясы қоғамның алдында нақты білім алу мақсаттарын қояды. Сондықтан білім беру философиясы тәрбие ғылымы мен тәрбие философиясына негізделеді.

Заманауи ғылымда білім беру философиясы қоғамтану, тарих, мәдениеттану, саясаттану, педагогика, психология сияқты ғылымдардың аясында зерттеулермен айналысады. Білім беру мәдениетке негізделіп, оған үлкен әсерін тигізеді. Сол себепті білім берудің мәдениеттік тәртелуі тиіс. Білім беруді тарихи және саяси түсініктерге жағқызуға болады. АҚШ-қа қарағанда Қазақстанда, Ресейде және Германияда арнайы педагогикалық ғылым бар. Ол жалпы білім беруді зерттейді. Білім берудің мәселелерін қарастыратын көптеген ғылыми жұмыстар бар. Мысалы Гумбольдт және Гегельдің жұмыстары секілді. Ғылыми – экономикалық даму үшін білім беру керек жағдай. Қазіргі таңда білім берудің экономикалық тұрғыдан ролі зор.

тіркесі «білім беру философиясы» дегенді білдіреді. Білім беру ұғымын тек орыс, неміс, қазақ тілдерінің кеңістіктерінде табуға болады.

Жеке ғылым ретінде тәрбиелеу ғылымы мәселені эмпирикалық-герменевтикалық тұрғыдан рухани-қоғамдық қызметтің ішінара деңгейіне қоюға бағытталған. Тәрбиелеу ғылымы жеке ғылым ретінде шынайылықтың тарихи және эмпирикалық фактілерімен шектелсе, білім беру философиясы үшін бұл деректер соңғы инстанция болып табылады. Білім беру философиясы тарихи-герменевтикалық немесе эмпирикалық-сипаттағыш әдістердің негізінде алынған жауаптармен шектеліп қалмайды, алынған және анықталған ғылыми-тәрбиелік материалдың іргетасынан мағыналық мәселеге ауыстыруға талпынады.

Осыған қатысты білім беру алдымен білім беру күштерін және арнайы білімнің байлығын, сол сияқты өмір мен шынайылықты түсіну тереңдігін және рухани сезімталдықты ерекше көрсетеді. Бірақ сөз тіркесі адамнан тыс үрдістер үшін де пайдаланылатындықтан (мысалға, «кристалдардың түзілуі») немесе «органдардың биологиялық құрылымы»), ол жеке емес, жалпы, тіпті ауқымды ғарыштық бастамадан адамның қалыптасуын білдіреді, сөйтіп болмыс табиғатынан материалдық-биологиялық және жан-рухани өлшеуде адамға біткен бүтіннің түзілуін және қалыптасуын көздейді. Бұл тұрғыда «мінезді тәрбиелеу» туралы ғана емес, «мінездің қалыптасуы» туралы да айтылады. Осыдан шығатыны, нағыз «жаттықтыруға», тек сырт жақтан ғана қалаулы болатын мінез-құлық үлгісіне жетілмеген құрал деп қарғанда, тәрбиелеу ұғымы адами көмектің және іске асырудың мақсаты ретінде тұлғаны біліп-танудың, шешім шығарудың және жауапкершіліктің субъективтік-экзистенциалдық сәтін елеулі түрде көрсетеді. Қос ұғым да (оларды мәдени-тарихи дамуда да қарастыруға болады) адам болмысының мағынасын сырттан көмек алуы және өзінің бастаманы (немесе «бөгде тұлғанын тәрбиесін») және «өзін-өзі тәрбиелеуді») іске асырудың, әлемді қабылдауының және өзін-өзі көрсетудің түрлі аспектілерін көздейді, бұл өзінің соңғы түсінігінде философиялық тақырып болып табылады.

Тәрбиелеу білім арудың алғышарты болып табылады. Сөйтіп, мектептің бірінші кезектегі міндеті – ата-ана қалыптастыратын тәрбиелеудің берік негізінен басталатын білім алу. Нәтиже ретінде тәрбиелеу адамның социумдағы әдеттеріне, дағдыларына және адамдармен араласу түрлеріне енгізілетін тәрбиелеу ықпалдарының нәтижесі деп түсініледі. Осы тұрғыдан тәрбиелеу ерте балалық шақта мамкорлық көрсетуге, өсіруге және күтім жасауға ерекше көңіл бөледі. Осының арқасында бала тазалықты және бүкіл өмір бойы пайдаланылатын және тереңдетілетін тәртіптіліктің ішкі түрін түсіну

Ғылыми жүйедегі білім беру философиясының орны қандай? Білім беру философиясы педагогика саласындағы түсініксіз сұрақтарды қарастырады. Педагогика – ол іс жүзіндегі философия. Педагогика ғылым ретінде өзінің философиялық негізі болуы тиіс.

Қысқасын айта кетсек, білім беру философиясы адамның мәдениеті мен рухани байлығын арттыру мақсатына қызмет етеді. Білім беру философиясының басты мәселесі ол «жалпы білім беру дегеніміз не?» және «білім беру қалай жүзеге асады?» Бұл екі мәселе бір – бірімен байланысты және екеуінің де жауаптары бір – бірін толықтырады.

Білім беру барысы жүзеге асып, я болмаса аспай қалса білім берудің не екені анықталды. Бұл жерде біз басты идеологиялық ахуалдарды көреміз: қоғамның білім беру деп ойлағанының барлығы білім беру емес.

Бұл жағдайды философияның көмегімен қарастыру қажет. Яғни білім беру философиясы білім беру барысын тездетеді және бағыттайды. Мұның құндылығы және философиямен байланысы осында.

Заманауи әлемде білім беру үлкен рөл атқарады. Қазіргі қоғамда кес – келген мамандық бойынша білім деңгейінің жоғары болуы талап етіледі. Келесі зерттеу бөлімінде бізге білім берудің философиялық негіздерін анықтау керек.

Білім беру ұғымы айтарлықтай әр қилы, бұл ұғымға өмір бойы білім беру, тұлғанын рухани тұрғыдан қалыптасуы, сол сияқты дәстүрлі білімдерді меңгере отырып рухани білім алу кіреді. Күнделікті түсінігімізде мәдени мағыналармен, қоғамдық және моральдық нормалармен ара қатыстығын белгілей отырып немесе қаттығына отырып тұлғанын дамуы білім алу болып саналады. Ата-ана балаларын гимназияға, жоғары оқу орнына түсіріп, олардың білім алуын және ересек кәсібі өмірге дайындалуын қамтамасыз етуге ұмтылады. Мансап жасау мүмкіндіктеріне кепілдік берілмеген уақытта, қоғамның үдеген плюралистігі жағдайларында гуманистік және рухани білімнің арқасында максаттарды іске асыру және өмірлік перспективаларға қол жеткізу мүмкіндігі пайда болатыны туралы қағида сақталады.

Білім беру философиясын зерттеу тәрбиелеу философиясын нақтылап түсіндіруге деген қажеттікті көздейді. Білім беру философиясының және тәрбиелеу философиясының мазмұндық мәні тәрбиелеу мен білім берудің шынайы шектерімен шектеліп қоймайды, себебі философия ұғымы ретінде білім алу философиясы ішінара мәселелермен қанағаттанбай, басқа көптеген түрлі мәселелерді қамтиды. Тәрбиелеу мен білім беру ұғымдары көптеген тілдерде бір сөзбен беріледі. Ағылшын тілінде екеуі де education сөзімен (лат. «educatio» – тәрбиелеу, ету, өсіру) аталады, ол адамның қоғамның мәдениетіне тартылуының ауқымды үрдісін көрсетеді. «Philosophy of education» сөзі

арқылы қамтамасыз етегін елеттерді меңгереді. Тәрбиелеудің ойлардың үлгісіне, пікірге және қарым-қатынасқа қатысы бар және ол тәртіпке үйрету, өркениеттендіру және моральдандыру ретінде түсінілуі мүмкін (Кант), ал білім беру болса бүкіл адамға, оның өзін-өзі жетілдіруіне қатысты, нақты айтқанда адамның өзінің айналасымен дауы ретінде түсінілуі мүмкін, оның көмегімен ол әлемді өзгерту қабілетіне ие болады.

«Тәрбиелеу» ұғымына қарағанда, білім беру жана ұғым болып табылады. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап ол философия мен педагогиканың негізгі ұғымдарына жатады. Ол батыс тарихының белгілі бір кезеңінде неміс классикасында туындайды. Ол Ресейде де бар. Мұның себебі оның XIV ғасырдың неміс мистикасынан шығуында. Онда «білім беру», «түзу», «түзілу» ұғымдарына көп мағыналық мазмұн берілді. Білім алу бір жағынан жоғарыдан қалыптасатын тұлғадағы Құдайға ұқсастықты актуалдандыруды, ал басқа жағынан Құдай танылатын сәттерді қаперде сақтау, пішін мен түрге жеке ие болуды білдірді. Осы қалыптасу үрдісінде білім беру ұғымының құрылымын айқындаушы ретінде қарастырылуы мүмкін болатын пішін мен мазмұн диалектикасы алдыңғы шепке шығады. Бұл теологиялық мағыналық мазмұн XVIII ғасырдың Агарту және гуманизм дәуіріндегі ішеуші түрлендіруіне сынайды. Адамның Құдайға деген қатынасы әлемге деген қатынасымен дейін кеңейеді. Мұнда білім беру тәуелділіктен, яғни адамның әлемге гетерономиясына деген қатынасы бойынша дербестіктен босататын және сыни қашықтықтың мағынасына ие болады. Бұл кезде білім алу мәдени және әлеуметтік әлемді қалыптастырудағы өзіндік күштерді актуалдандыру мәніне ие болады. Осылайша жеке адам әлемнің түрлілігін көрсететін бүтіндікке арқау болады.

Неміс идеализмінде және классикасында білім беру адамның жан-рухани табиғатына ауыстырылды. Жалпы алғанда білім берудің адамға қатысы бар. Шиллердің және басқалардың арқасында адамның болмысын қалыптастыруға ауысуға мүмкіндік пайда болды. Оның үстіне білім беру ұғымына көне заманғы дәстүрлерде, әсіресе Грециядағы калокагатия идеясында парадигматикалық түрде түзілген жан-жақты қалыптасқан даралықты және игілікті гуманизмді көрсетудің байланысы айқындалды.

Сол заманнан бері білім беру ұғымы тарихта дами келе түрліше түсіндірілді. Бұл ұғым адамның қалыптасу тұлғасынан өмірдің мәдениеті (cultura animi) ретінде кеңінен және ауқымды түрде қалыптастырылды. Ұғым Песталоццидің жазбаларына сәйкес тәрбиелеуді немесе ой-өрісті қалыптастыру (formatio intellectus),

Шлейермахер және басқа да ғалымдардың жазбаларына сай тәрбиелеуді толықтыратын және аяқтайтын рухани-мәдени әлемге енгізу тұлғасынан арнайы рухани білім аруды білдірді. Осының негізінде білім беруді тәрбиелеуге жатқызудың болады. Мұны кезінде Кант түсініп, өзінің «Педагогика туралы» атты дерістерінде келесідей жазған: «Адам тәрбиетіне көнетін жалғыз жан. Тәрбиелеу дегеніміз – күтім жасауды (бағып-қағу, асырау), тәртіпті (байсалдық) және білім берумен қоса оқығуды білдіреді» [2, с. 445].

Тәрбиелеу ұғымынан білім беру ұғымын ерекше бөліп алу дәстүрінің өз артықшылықтары да бар. Білім беру ұғымы – мысалға айтқанда тәрбиелеу мақсаттарын бағалауға мүмкіндік беретін жалпы ауқымды ұғым. Тәрбиелеуге қарағанда, білім беру бүкіл өмір бойы жүретін үрдіс болып табылады. Оның мазмұнын уақытқа қарамастан айқындау мүмкін емес, білім беру болмай қалмайтын кездейсоқтықтарға (мысалға, пнурализм, айқын болашақ, жеке адамның алдын ала нормативті түрде белгіленген дамуының жоқтығы) байланысты өзгеруге тиіс. Дәл осы кездейсоқтықты игеру жалпы білім берудің бақылау нүктесі болып табылады.

Б.С. Гершунский білім берудің мазмұндық түсіндірмесінің келесі төрт аспектісін бөліп айтқан: құндылық (мемлекеттік, қоғамдық, тұлғалық) ретіндегі білім алу; жүйе ретіндегі білім алу (білім беретін мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелердің жүйесі, оқыту-тәрбиелеу жүйесі, педагогикалық жүйе); «мақсаттардан нәтижеге қарай қозғалу үрдісі, педагогтардың оқушылармен субъектілік-объектілік және субъектілік-субъектілік түрде өзара жұмыс істеуі» ретіндегі білім беру және нәтиже ретіндегі білім алу [3, с. 35, 45, 55].

Білім беру құрылымы күрделі, бүтін дамушы жүйе болып табылады. Оның құрылымы – осы жүйе элементтерінің арасындағы тұрақты өзара байланыстардың тұтастығы. Білім беру құрылымы түрлі тұрғыларда және өзінің элементтерінің жиынтығына сәйкес көрініс табуы мүмкін. Бұл кезде қызметтік тәсіл білім беруге деген ең өнімді тәсіл болып табылады. Адамның білім алу үрдісі адам қызметінің бір ғана ерекше түрі болып табылады. Қызметтің негізінде адам айналадағы әлемді және өзін-өзі таниды. Қызмет ретіндегі білім беру қызметтің құрылымын көздеуге тиіс. Ол бөліктердің бүтінге ерекше қатынасын сипаттайды, бұл кезде қатынастардың бірдей нысаны мазмұндар ауысқан кезде де қалады. Қызмет ретіндегі білім алуын бұл нысандық құрылымының алуан түрлерден таңдалатын орындаулардың, қатынастардың іргетасы болып табылатынын білдіреді, оны қызмет теориясы ретінде білім алуын кез келген ықтимал теориясына қосуға болады. Яғни бір

жазғандай: «...адамның болмысы жеке адамға тән абстракт емес. Негізінде бұл барлық қоғамдық қатынастардың жиынтығы болып табылады» [5, с. 163]. Қарым-қатынастар басшылық, ықпал, көмек немесе өзара әрекеттесу, осының қайсысы ретінде қарастырылатыны туралы осы түсінікті мазмұнға толтыру түрлі жағдайларға байланысты. Олар арқылы білім беру үрдісіне қызмет көрсететін құралдар айқындалады.

Бірақ бұл адамдар арасындағы үрдісті жүзеге асыру алуан түрлі болғанымен, оны өзінің негізгі құрылымында сипаттауға болады. Әрекет етуші тіршілік иесі ретінде адам дәл осындай әрекетшіл субъектілермен өзара әрекет етеді. Адам өзінің еркін қалауы бойынша ғана әрекет ете алмайды. Басқа жеке адамдардың болуы фактісі осындай негізсіздікке қарама-қайшы келеді. Әр әрекетшіл жеке адам оның жанында қызметтің дәл осындай құрылымы бойынша әрекет ететін басқа адамдардың бар екенін ескеруге және басқа адамдардың іс-әрекеттерін мойындауға тиіс.

Сонымен қатар білім беру үрдісі тек функционалдық үрдіс ретінде ғана түсінілмеуге тиіс, бұл материалмен айқындалған үрдіс екенін ескеру қажет. Адамға әлем, шынайылық, заттар, қолда бар тұрмыс қажет. Бүкіл шынайылық білім беру материалының көмегімен бола ала ма және болуға тиіс пе, ол үшін белгілі бір заттар жарай ма, осының барлығы белгілі бір алғышарттарға тәуелді. Олар құралды тандауға әсерін тигізеді. Білім беру үрдісі мәнді, белгілі бір заттарға бағытталған үрдіс болып түсініледі, яғни адамның бүкіл қызметі белгілі бір мазмұнға байланысты. Өздігінен жасалатын қызмет жоқ. Адам жалпы ойламайды, нақты заттарды ойластырады. Ешбір бала өздігінен оқымайды, ол әр уақытта *бірнәрсені* оқиды.

Барлық осы құрылым сәттері түрлі тәсілге байланысты және үйлестірілуі мүмкін. Акцент қоюдан түрлі тәсілдері болуы мүмкін. Бұл формальдық құрылымдық іртетас білім алу үрдісін қызмет ретінде түсіндіруге тиіс.

Қызметтің арнайы түрі ретінде білім алуға нәтиже тән. Білім беру үрдіс ретінде келеді, онда адам өзінің зияткерлік-өнегелі келбетіне ие болады, яғни сараланған бағалауларды беруге және адами қасиеттерді дамытуға қабілетті. Білім беру нәтижелілігінің келесі аспектілері бар: сауаттылық, білімділік, кәсіби құзыреттілік, мәдениет, менталитет. Нәтиже ретінде білім беруге толықтай және түпкілікті қол жетімді нәтиже (педагогикалық максат) ретінде де, «білімділік» мәртебесі ретінде белгілеуге және бұрыс түсінуге болмайды. Керісінше, білім беру динамикалық тұрғыдан оқитудың көмегімен шешілуге тиіс болатын бүкіл өмір бойы орындалатын міндет ретінде түсінілуге тиіс. Сонымен қатар бұл шешімі салыстырмалы түрде тұрақты және өзгерістерге

қызметтің құрылымы әр ерекше қызметке негіз болған жалпы объекті болып табылады.

Кез келген қызмет құрылымдалған және келесі құрылымдық элементтердің болуын көздейді: мақсат, субъект, объект, шынайы элементтердің болуына қажеттілік. Бүкіл қызметтің бір мақсаты – қамсыздандырылғандық, нәтижелілік. Бүкіл қызметтің бір мақсаты – шынайылықтағы сәтті бағдарлануға деген қажеттілік. Бұл көп уақытты қажет ететін және өзгерістерге ықпалын тигізетін үрдіс; адамның қызметі әр уақытта адамдардың арасында жүреді және сондықтан адамдар өздерінің бірлескен қызметін белгілі бір тұрғыдан түсінген жағдайда жүреді; қызмет әр уақытта заттық болады, «бос», жай қызмет болмайды, қызмет әр уақытта заттарға бағытталған және адам әрекет етуді қалауға тиіс, ол қызмет түртіктерінің негізінде әрекет етеді.

Білім беруге түрлі құрылымдық элементтер кіреді. Ол біріншіден үрдіс болса, екіншіден оның мақсаты болып табылады. Өзінің болмысы бойынша ол мақсаттардан нәтижеге қозғалыс үрдісі болып түсініледі. Білім беру үйлесімді жол немесе мақсаттардан нәтижеге қарай қозғалыс үрдісі ретінде қарастырылады. Бұл кезде адам бір күйден басқасына ауысады. Оның дене бітімі өзгереді. Бұл өзгеріс жетілу болып түсініледі. Үрдіс және жол ретіндегі білім алу формальдық құрылым тұрғысынан өсіп келе жатқан тұлғаның жолдың соңында талап етілетінді жолдың басында өз бетінше жасауға мүмкіндігі жоқ екенін де білдіреді. Адам әлісіз болып туылады, бұл сәтте ол басқа адамдардың көмегімен деменгеруге тиіс. Бұл дөңді дақылдардың дамуындай емес, күрделі өсу үрдісі болып табылады. Осы жолда оған көрсетілетін көмек қолда бар шындыққа бейімделу болып табылады. Ол өзін-өзі танып-білу үшін көмекті қажет етеді, бөтен, қарсылық көрсететін әлемнің қыр-сырын менгеруге тиіс. Бірақ көмек әр уақытта бөгде нәрсе. Өзін-өзі танып-білу үшін, адам осы бөгдені тануға тиіс. Көмек қажет болмай қалған кезде тәрбиелеу үрдісі аяқталады да адам еркіндікке қол жеткізеді»

Ф. Ницше «Үш мәрте түрлену туралы» («О трех превращениях») атты нақыл сөзінде білім алу үрдісін рухтың үш рет түрленіп, өзгеруі арқылы бұл үрдісті символикалық түрде сипаттады: «... рух түйе болады, түйе арыстанға айналады және ақыр аяғында арыстан баланың кейпіне енеді» [4, с. 22]. Білім беру үрдісінің процессуалдық ұғымының педагогикалық тәжірибеге де қатысы бар, яғни бұл педагогикалық қызмет ғылымы мен өнері.

Адам тек қоғамда ғана адам болады. Осылай түсіну білім беру үрдісін қоғамдық үрдіс ретінде айқындайды. Бұл кезде адамдардың арасындағы қарым-қатынастарды мензеп отырмыз. Түпкілікті есті тіршілік иесі ретінде адамдар жалғыздан жалғыз өмір сүре алмайды. К. Маркс

кабілетті тулғаның құрылымындағы барынша ықтимал оң өзгерістерге бағытталған міндет те болады. Білімді тулға жетік және елгі, адамгершілікті өмір сүруге және тұрмысты қалыптастыруға дайын және кабілетті болады.

Осы жағдайда білім алу, оқушы немесе оқитын жеке адам ұғымының шынайы салыстырмалы шамасы деп түсінілетін субъект білім беру қызметінің шешуші элементі болып табылады. Оған және онда білім беру жүзеге асырылады және аяқталады. Сондықтан субъект туралы түсінік білім беру ұғымының өзегі болып табылады және білім алу үрдісіндегі субъект туралы мәселе негіз салушы болып табылады. Өз жағынан ол түрлі қатынаста, мысалға адам оқитын, субъект және объект болатын білім беру қызметіндегі субъектілік-объектілік және субъектілік-субъектілік қатынастар тұрғысынан қойылуы мүмкін.

Білім беру субъектісі туралы мәселе өзекті болып қалады. Білім беру адамға бағытталған деген фактінің негізінде шектеліп қалуға болмайды, ол білім беру философиясында әзірленеді. Егер білімді субъектіні дамыту туралы білімге білім беруді ұйымдастыру да (әсіресе мектепте) тәуелді болмаса, іс жүзінде осы істің шектелуі мүмкін болады.

Осыған орай субъект пен қоғамның диалектикасы қызығушылық тудырады. Сөйтіп, білім беру жеке адам мен қоғам қатынасының әлеуметтік өлшеуін, ойлау салттының және тану теориясының философиялық өлшеуді қамтиды. Ол сана-сезімді дамытудың психологиялық өлшеу, жеке тулғаның әлеуметтік әлемге сынау және өзін-өзі анықтау мүмкіндігі ретінде қарауының саяси өлшеуі және осы үрдістерді оқу және білім алу үрдістері әрі осы үрдістерге тигізетін ықпал жөніндегі ұсыныстар ретінде талдаудың педагогикалық өлшеуі кіреді.

Жаңа білім беру философия жөніндегі пікірталас көрсетіп отырғандай, ұғым ренессансының негізінде жалпы қайта бағдарлау уақытында дәстүрлі құндылықтардағы қажеттік қана емес, философиялық толғанулар қажеттігі де бар. Ғылыми-білім алу пікірталасындағы алуан түрлі тәсілдер тұтастығының мәнісі – орталық бағдарлау санаты ретінде білім алу ұғымының жоғары маңыздылығы танылады. Ол бүгінгі таңда да өзекті.

Білім беру философиясының мәселелері келесідей: білім беру және оқу қызметі адамның анықтамасына қатысты ма? Білім беру осы анықтаманың талабы болып табыла ма? Бұл кезде білім беруді оқытудан, әлеуметтендіруден және т.с.с. жеке бөліп алу қажет. Әлеуметтендіру адамның белгілі бір әлеуметтік тұрғыдан талап етілетін және әлеуметтік тұрғыдан қалаулы болатын мінез-құлық түрлерін көздейді. Сонда білім беруді философиялық антропология тұрғысынан

қарастыру өзекті болып табылады, себебі оқитын тіршілік иесі ретінде адамның өзі білім беру қатысушысы болып табылады.

Білім беру әр уақытта әлеуметтік құндылық ретінде қарастырылды, бұл құндылық жеке адамдардың мінез-құлқын ынталандырудың маңызды көзі болып табылады. Ежелгі бес кітапты білуді тексеретін императорлық емтихандарды сәтті түрде тапсырғаннан кейін мемлекеттік лауазымға қабылданған Конфуцийдің мысалы Ежелгі Қытайдағы білім алу құндылығын көрсетеді.

Білім беру адами тұрмыстың өзегі болып табылатындықтан, екеуі де тікелей өзара байланыста ғана болады. Сондықтан адамның болмысын айқындайтын барлық философиялық ілімдер білім алудың маңызы мәселесі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан білім берудің және тәрбиелеудің адамның болмысы үшін іргелі мағынасын И. Кант ерекше атап көрсетеді: «Адам *тәрбиелеу* арқылы ғана адам бола алады. Ол тәрбиелеудің негізінде қалыптасалы» [2, с. 11]. Рефлексия осы фактқа сәйкес қажет, сондықтан бұл негізгі пәлсапалық міндет болып табылады, себебі Канттың айтуы бойынша «білім берудің артына адам табиғаты мүлтіксіздігінің үлкен құпиясы жасырынған».

Кант салдар және талап ретінде қалыптастырып сипаттағанды Фихте, Гегель, Гердер келтіреді. Сөйтіп, білім берудің аксиологиялық мағынаны философиялық тұрғыдан көрсету кезінде қайта назарды тартуы мүмкін болатын көзқарастардың елеулі білім қоры білім алу мәселесінде түзілді. Жалпы рухани-ғылыми немесе арнайы пәлсапалық тұрғыдан білім алу шынайылығын көрсету көзделді, оған қоса білім алу пәлсапасын шынайы толықтыра алатын антропологиялық, этикалық немесе тарихқа бағдарланған рефлексия туралы сөз қозғалады. Гегельдің философиялық тұжырымдарында білім беру шексіз құндылық ретінде, адам өзінің еркі бойынша ие болуға тиіс болатын құнды игілік ретінде қарастырылады.

Компаративист Кит Уотсон, жаһандандырудың білім беруге тигізетін ықпалын қарастыра отырып, құндылықтар деңгейінде білім беруге тигізетін экономикалық жаһандандырудың ықпалын бөліп айтады [6, с. 5-31]. Осы уақытқа дейін білім беру жүйелерінің көпшілігі ұлттық қоғамның құндылықтарын көрсетіп келді. Демократиялық саяси жүйелер демократиялық құндылықтарды әкелді, авторитарлық жүйелер авторитарлық идеологиялар болып табылады десе болады. Бірақ бұқаралық ақпарат құралдары жаһандандырудың арқасында пікірлер мен құндылықтар барлық бағыттардан көптеген шаруашылықтарға енгізіледі, ал осы бұқаралық ақпарат құралдарының көбі медиа магнаттардың құзырында. Егер қазір балалар теледидардың алдында көп уақытын өткізсе, онда олар шынайылықтың бейнелеріне ұшырайды, ал

Білім дегеніміз білімділік емес. Құр білім ... адамға сыртқы жүк болып қалады. Бірақ білім беру көріністерінің тереңдігін пайымдап қарау жанға айбындылықтың үлгілерін толтыру болып табылады».

«Рухтанушылық», «рухани әлем», «рухани құндылықтар» ұғымдары ерекше өзектілікке ие болды. Адам пікірін еркін білдіру қабілетінің, табиғатта кездеспейтін заттарды жасауының және өнімдерді өндіруінің арқасында жануарлар әлемінен бөлектенеді. Сондықтан ол антропологиялық тұрғыдан руханилық деп түсінілетін қисынмен айқындалады. Руханилық білімділіктен де көрінеді. Адамның дәрежесі деп атауға болатынды оның рухани әлемге қатысу көлемін айқындайды, себебі адами қасиеттерінің мәнісі осында.

М. Шелер сана-сезім және ерік сияқты руханилықтың бірнеше белгілерін атады. Сондай-ақ руханилық сұрақ қою және күмәндану қабілетінен, сонымен қатар адамның уақыт санаттарымен ойлау қабілетінен байқалады.

Өзінің руханилығы арқылы адам өзінің өмірлік көріністерінде бір сәтпен байланысты емес. Ол уақыттың барлық өлшемдерін бірге байланыстыра алады. Одан бөлек руханилық адамның қоғамның іс жүзіндегі күйін сыни ойластыруға және өзгертуге, моральдық негіздерімен оларға қарсы шығуға деген қабілетінен және дайындығынан білінеді. Демек, руханилық моральдық-өнегелі іс-әрекеттерге деген қабілетімен де, сол сияқты адамның нормалар мен құндылықтар туралы идеяларды жасауы туралы фактімен де беріледі. Гегель айтқандай: «... бала табиғаттың құзырында, оның тек табиғи ұмтылыстары ғана бар, ол шынайы емес, ықтимал немесе өзінің ұғымы бойынша ғана рухани адам болып табылады» [8, с. 33]. Физикалық, зияткерлік, көркем, табиғи-ғылыми, бастапқы немесе жалпы, қандай да болсын білім алу руханилықты қалыптастыруға бағытталған.

Білім берудің мақсаттары қандай? Адамның басқа адамға қатысты үстемдігі қатынастарын елеулі дәрежеде көздейтін тәрбиелеу ұғымына қарағанда, білім беру ұғымы бастапқыдан осындай үстемдік қатынастарын көздемейді. Білім беру үрдісінде жеке адамдардың еркіндігі (үстемдіктің жоқтығы) қоғам мен мемлекеттің еркіндігін көздеген мақсат болатын. Білім берудің бастапқы ұғымы өзінің ауқымды мағынасында бүгін білім беру мақсаты туралы түсінік бола алмайтыны айқын. Өмір жағдайлары, сондай-ақ адамның табиғаттан немесе қоғамнан тәуелділігі туралы ғылыми білім өзгерді. Білім берудің осы бастапқы ұғымының кейбір аспектілері ғана мақсат туралы қазіргі заманғы түсінікке кіруі мүмкін. Білім беру мақсаттары қоғамның өзекті сұратуларын ескере отырып белгіленеді.

осындай бейнелердің олардың отбасыларының құндылықтарына, айналадағы қоғамға және мәдениетке қатысы жоқ болуы мүмкін. Қосымша айтылатындай, Уотсонның қағидаларына сәйкес «Кока-кола» немесе «Макдональдс» сияқты көп ұлттық концерндер тұтынушыларды иемдену мақсатында мектеп жүйелерін демеумен айналысады. Қазіргі заманда әр білім беру жүйесі қаржыны қажет етеді, сол себебі олар осындай ұсыныстардан бас тарта алмайды. Уотсон осы жерде балалар мен жас өспірімдердің құндылықтар туралы түсініктеріне тигізетін қағаланбайтын ықпалын көреді. Бүгінгі таңда осы мәселе шешілмеген болып қалуға, ол мемлекеттік мәдени саясаттың деңгейінде, отбасыдағы және мектептегі тәрбиелеудің деңгейінде кешенді тәсілді қажет етеді.

XX ғасырдың 70-жылдарында Е. Браунмоль, Г. фон Шенебек сияқты педагогикаға қарсы ілімнің өкілдері негізгі мәдени құндылықтар ретіндегі білім беруге және тәрбиелеуге деген қажеттікке күмәнданды. Олар «тәрбиелеу мен білім беру қажеттігін қабылдамайды, себебі олардың айтуынша олар тоталитарлық және ... депersonалдандыруға бағытталған, балалардың, адамдардың және бүкіл өмірдің дұшпаны болып табылады». «Педагогикаға қарсы ілім. Білім алуды жою жөніндегі очерктер» кітабында Е. Браунмоль тәрбиелеуді өлім, сана мен жанды келтіру ретінде қарастырады [7]. Тәрбиелеу мен білім беру принципі – ересек адам балаға қажеттіні және пайдалыны біледі. Тәрбиелеу баланы бағынуын, үстемдігін, билікті білдіреді. Педагогикаға қарсы пікірталастарда балаларға кішкентай, бірақ үнемі есейетін адамдарға ретінде қарау үшін «баланың балалығы» идеясынан, сондай-ақ тәрбиелеудің дәстүрлі ұғымынан арылу қажеттігі туралы айтылады. Педагогикаға қарсы ілімге тәрбиелеуді күштеу, тұлғаны басу деп түсіну сияқты басқа принциптер негіз болса да, оған постмодерндік идеялар жақын.

Біздің көзқарасымызша, білім беруден бас тарту рухани дамудан, олай болса жануар өмірінен ерекше ететін және адамды адам ететін құндылықтары бар адами әлемнен бас тартуды білдіреді. Білім берудің мақсаты – адам өзінің әлемін жасауға, яғни әлемді, өзінің тарихтағы орнын және тарихқа деген өз көзқарасын өзінше түйсінуге, әлемдегі өзінің жауапкершілігін түйсінуге тиіс. Адам әлемге ашық болуына қатысты өзін моральдық субъект ретінде көрсетуге тиіс. Білім беруге бастапқы жағдай жасалуға тиіс. Білім беру туралы легитимді пікірлерді жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болу үшін, адам – рухани тіршілік иесі және сондықтан білім беруге тиіс деген қағида осындай қажетті алғышарт болып табылады. Сөйтіп, білім берудің аксиологиялық мағынасын К. Ясперстің сөздерімен айқындауға болады: «Білімді менгеру емес, рухани мазмұндарды игеру білім алу болып табылады...»

- 1 Ясперс К. Смысл и назначение истории [Пер. с нем. 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — 527 с.
- 2 Кант И. О педагогике [Кант И. Трактаты и письма [отв ред. А.В.Гулыга. — М.: Наука, 1980. — С. 445–504.
- 3 Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) — М.: Изд. «Совершенство», 2002. — 605 с.
- 4 Нидше Ф. Так говорил Заратустра [Пер. с нем. Ю.М. Антоновского. — СПб.: Азбука, 2003. — 336 с.
- 5 Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 [Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1974. — Т.42. — С. 41–174.
- 6 Watson K. Memories, models and mapping: the impact of geopolitical changes on comparative studies in education. — Compare. — 28 (1). — 1998. — S. 5–31.
- 7 Braunnuehl E. Antipaedagogik. Studien zur Abschaffung der Erziehung. — Weinheim: Deutscher Studien Verlag, 1988. — 277 S.
- 8 Гегель Г. В. Ф. Философия духа [Энциклопедия философских наук: В 3-х т. — М.: Мысль, 1977. — Т.3. — 471 с.
- 9 Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную педагогику. — М.: Школа-Пресс, 1995. — 448 с.

Білім беру ұғымына тарихи-сыни тұрғыдан шолу жасаған кезде білім беру мақсаттары мен тәрбиелеу мақсаттары ішінара айқындалған болады. Демек бүгінде білім берудің классикалық идеясын шынайы қабылдау басқалдан өзге кем дегенде тәрбиелеу конформизмін, тәрбиелеу мақсатында күштеуді, педагогикалық тараптан тең етуді мақсат тұтуды білдіреді. Бірақ осындай талаптың ерікті ме жоқ па екені туралы мәселе туындайды. Осы идеал біз үшін бейтарап болып қала ала ма? Ол жеткіліксіз емес пе және білім беру мақсатын қазіргі заманның қоғам қажеттіктерінен шығару қисынды болмаушы ма еді? Мысалға, экономикамыздың білікті мамандар мен инженерлерді қажет ететіні туралы фактіні алатын болса? Бұл сұрақтар біз түсінетін білім алу ұғымында оның мақсаттары туралы түсініктерді өлшеуге мүмкін болатын соңғы критерийдің жоқ екенін айқын етеді. Білім беру идеясына шақыру бізді мақсат туралы сұрақ бойынша пікірталастан арылта алмайды.

Білім алу қызметі әр уақытта белгілі бір мақсаттарға бағытталған. Білім беру мақсаттарының жүйесі туралы айтуға болады. С.И. Гессен білім беруді жеке адамның мәдениеті ретінде анықтай отырып, білім беру мақсаттары туралы мәселені арқау етеді және білім беру мен мәдениеттің ұқсастығы туралы қорытындыға келеді: «Қазіргі заманғы мәдени қоғам өмірінің мақсаттары ... білім беру мақсатының мәнінде. Сондықтан білім беру мен мәдениеттің арасында дәл сәйкестік бар. Білім беру — жеке адамның мәдениеті. Егер халыққа қатысты мәдениет сарқылмайтын мақсаттар мен міндеттердің жиынтығы болса, жеке адамға қатысты білім алу сарқылмайтын міндет болып табылады. Шын мәнінде еш уақытта білім берудің аяқталуы мүмкін емес... Егер білім берудің мақсаттары мәдениеттің мақсаттарына сәйкес келсе, мәдениеттің жеке құндылықтары қанша болса, дәл сонша білім беру түрі болуға тиіс» [9, с. 35].

Сөйтіп, білім берудің аксиологиялық мағынасы табиғи адамды мәдени құндылықтарға тартуда, табиғи адамды мәдени адамға айналдыруда. Адам ерекетінің басқа да түрлері сияқты, оқыту, тәрбиелеу, білім беру үрдістері мақсат қоймай мәнсіз болады.